

Ігошина Ж.Б.*

ГЕНДЕРНЕ ПИТАННЯ ТА ПРОЦЕСИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НА АРАБСЬКОМУ СХОДІ

The article is dedicated to the influence of globalization processes in the Arab Middle East on the settlement of gender question in the Arab states. Special attention is given to gender inequality on the labour market, Arab women's participation in the political life of the region and women's achievements in struggle for their rights.

Key words: globalization, Arab states, Islamic feminism, gender inequity.

Стаття присвячена дослідженню впливу процесів глобалізації, що відбуваються на Близькому Сході, на вирішення гендерного питання в арабських країнах. Особливу увагу в статті приділено висвітленню гендерної нерівності на ринку праці, присутності жінок у політичному житті арабського регіону та основним здобуткам арабських жінок в боротьбі за свої права.

Ключові слова: глобалізація, арабські країни, ісламський фемінізм, гендерна нерівність.

Гендерне питання є одним з найгостріших для країн Арабського Сходу. Різниця між правами жінок та чоловіків найбільш відчутна та драматична саме в цьому регіоні. Адаптація до процесів глобалізації вимагає від арабського суспільства не тільки корінних демократичних перетворень, соціальних змін та економічної інтеграції, але й вирішення питання гендерної нерівності, що серйозно перешкоджає подальшому розвитку арабських країн. Арабські жінки зазнають дискримінації в економічній та соціальній сферах, а в деяких країнах, як, наприклад, Саудівська Аравія, навіть на сьогоднішній день обмежені в політичних правах. Втім, згідно з Арабським звітом про людський розвиток за 2003 рік, визнання рівних прав арабських жінок на участь у політичній, суспільній та економічній сферах життя є суттєвим аспектом включення регіону в глобальне суспільство [1].

Гендерне питання в арабських країнах є актуальною та популярною темою для дослідження не тільки в арабському регіоні, а й далеко за його кордонами, особливо в США та країнах Західної Європи, в яких проживають вихідці з арабських країн. Втім, дана проблематика майже нерозроблена вітчизняними дослідниками, що зумовлює потребу в більш детальному її вивченні. Метою даної статті є дослідження гендерного питання на Арабському Сході в умовах глобалізації на сучасному етапі. Фундамент статті заклали роботи як арабських, так і західних дослідників, а саме Марго Бадран, Ходи Собхі, Аракс Пашаян, Лейли Ніколас Рахбані, Беверлі Меткалфе, Ванди Краус та інших, що дозволило автору скласти досить повне уявлення відносно проблематики дослідження. Під час написання статті були опрацьовані звіти ЮНІФЕМ щодо прогресу арабських жінок, Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, звіти про арабський

* викладач кафедри міжнародних відносин Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова
Науковий керівник: доц. Глебов В.В.

людський розвиток, матеріали офіційного сайту королеви Йорданії Ранії та сайту Йорданського форуму ділових жінок.

Ставлення до проблем жінок в арабському світі досить неоднозначне. Так, націоналісти розглядають права жінок крізь призму принципів світських устоїв та гендерної рівності, наближаючись таким чином до ідеології міжнародного фемінізму. Прихильники поглядів світського фемінізму дотримуються думки, що іслам та права жінок знаходяться у протиріччі через гендерну ієрархію в ісламі, та ставляться до гендерного питання з позицій концепції західної демократії. Ісламська позиція щодо прав жінок має декілька підходів: консервативний, радикальний та модерністський. Представники консервативного підходу розглядають проблеми жінок, ґрунтуючись на вченнях Корану та інших ісламських першоджерел. Представники радикального підходу мають спільну ідеологію з консерваторами, але дотримуються більш жорстких поглядів, вважаючи доцільним піддавати гонінням аморальних з їх точки зору жінок. Мабуть, найбільшою надією для арабських жінок у боротьбі за свої права є модерністи або ісламські феміністи. Слід зазначити, що феміністський рух з'явився на Арабському Сході ще в 1920-х роках в Єгипті, а сам термін «фемінізм» вживався не тільки французькою мовою, а мав арабський еквівалент – «ніса'ийа». Єгипет був піонером феміністської думки та активності. Парадоксально, але феміністський рух в Єгипті з'явився завдяки чоловіку. Батьком єгипетського феміністського руху вважають юриста Касіма Аміна, автора «Звільнення жінок» («Тахрір аль-Мара»). Термін «ісламський фемінізм» набув поширення у 1990-х роках завдяки іранським вченим Афсанех Наджмабадех та Зібі Мір-Хуссейні, які підняли питання появи та вживання цього терміну в тегеранському журналі для жінок «Zanan». За ними цей термін підхопили відомий вчений з Саудівської Аравії Маї Ямані та турецькі вчені Єсім Арат та Феріде Акар [2]. Інтерпретуючи проблеми жінок та гендерної нерівності з точки зору ісламу, ісламські феміністи керуються ідеєю нового трактування Корану та хадисів, визнаючи принцип рівності між чоловіком та жінкою [3].

Однією з головних причин особливості та драматичності гендерного питання в арабських країнах є традиційна патріархальна структура суспільства [4, р.84]. Жінці відводиться роль домогосподарки та матері, в той час як чоловік повинен захищати та забезпечувати родину. Як правило, жінка юридично, фінансово та соціально залежить від чоловіка. Культурна практика «ківами» (захисту) честі та гідності жінки в багатьох арабських країнах призводить до обмежень жінок у пересуванні, як всередині країни (притаманне Бахреїну, Єгипту, Іраку, Йорданії, Кувейту), так і в закордонних подорожах (наприклад, Бахрейн, Оман, Саудівська Аравія, Єгипет) [5, р.59; 6]. Релігійний чинник також відіграє значну роль у формуванні сприйняття місця жінки в суспільстві, причому не тільки чоловіками, але й самими жінками. Так, згідно з дослідженнями, проведеними в Бахреїні у 2002 році, більш ніж 60% жіночого населення країни не підтримали кандидатів жіночої статі на виборах через переконання, що жінки не можуть мати необхідних навичок для участі в політичному житті, а також через те, що політика може змусити жінку відмовитися від ролі піклувальниці родини [7, р.2]. Зазначені культурні аспекти висувають нові питання, що потребують вирішення в світлі процесів глобалізації.

Гендерна нерівність на ринку праці. Країни Арабського Сходу продовжують пристосовуватися до соціальних трансформацій, демографічних змін, хвиль економічного зросту та громадських міжусобиць. В цих умовах вплив процесів глобалізації на гендерне питання носить досить суперечливий характер. З одного боку економічна глобалізація призвела до зростання робочих місць в сфері експорту, створення вільних торговельних зон, е-комерції та фінансів, особливо в Бахреїні, ОАЕ та Саудівській Аравії. Політика

Еміраїзації, Оманізації, Бахреїнізації та Саудізації ринків праці, на яку пішли країни Перської затоки задля зниження залежності від емігрантської праці, створила нові можливості для жінок у сфері праці [8, р.312]. Міжнародні тенденції також сприяли розвитку жіночих підприємств, зокрема в Йорданії, Єгипті та Бахреїні [9; 10]. З іншого боку, деякі дослідники зазначають, що процеси глобалізації призвели до ще більшого зростання гендерної нерівності між жінками та чоловіками, що простежується, наприклад, у «фемінізації бідності» [11]. Жінки все ще мають меншу заробітну платню та нижчий освітній рівень, ніж чоловіки. Найбільшу користь від економічної інтеграції та глобалізації відчують в першу чергу молоді жінки з вищою освітою, в той час як положення жінок, що належать до бідних верств населення, залишається майже незмінним [12]. Жінки в арабських країнах, як правило, не отримують заробітну плату нарівні з чоловіками та зазнають дискримінації у розподілі пільг та просуванні в державному секторі [13, р.111].

Арабські країни можна поділити в залежності від особливостей ринку праці та наявності природних ресурсів на три основні категорії: країни з достатніми трудовими та природними ресурсами; країни з достатніми трудовими ресурсами та бідними на природні ресурси; та на країни, що імпортують робочу силу, але мають достатні природні ресурси. Рівень присутності жінок на ринку праці зазвичай вищий в країнах з достатньою трудовою силою та обмеженими природними ресурсами, як, наприклад, Єгипет, Ліван, Марокко і Туніс, на відміну від країн, що багаті на трудові та природні ресурси, як Алжир, Сирія та Ємен [14].

Показники присутності жінок на ринку праці в країнах Перської затоки з кожним роком зростають в той чи іншій мірі в залежності від країни. Лідери країн активно заохочують жінок брати участь у формальному секторі економіки. Переважна більшість жінок в країнах Перської затоки зайнята у державному секторі. Згідно зі статистичними даними, зайнятість жінок на ринку праці в Кувейті складала 31,8% у 2001 році і 51% у 2007 році. В Бахреїні працюючі жінки склали 21% у 2000 році та 31% у 2007 році. Відчутно побільшало працюючих жінок в ОАЕ, збільшившись від 15% у 2000 році до 41% у 2007 році. Досить низький показник присутності жінок на ринку праці порівняно з рештою країн перської затоки у Омана, всього 18 % станом на 2007 рік. Однак, незважаючи на низький рівень присутності жінок як на ринку праці, та і в стінах вищих навчальних закладів, молоде покоління жінок Оману мають більше бажання брати участь в громадському житті, ніж, скажімо, жінки в ОАЕ. Неоднозначне ставлення до жінок в Катарі. Складаючи лиш 15% від загальної чисельності робочої сили, катарські жінки мають більше повноважень у прийнятті рішень в рамках сім'ї, ніж їх сестри з інших арабських країн [15].

Жінки країн Магрибу недостатньо представлені на ринку праці, складаючи лише 14% працівників від загальної чисельності робочої сили. Жінки преважують в громадському секторі, особливо в сферах освіти та медицини. В Алжирі, рівень безробіття серед жінок зріс на 11 % за період 1977 – 2003 рр. та згідно з Арабським звітом з людського розвитку 2005 року жіноча активність складає 31,6% загальної економічної активності, в той час як в Тунісі відсоткова частка участі жінок в економіці налічує 37,7%. Жінки Марокко склали більше 1/3 трудових ресурсів у 2000 році та 41,9 % у 2003 році. 30% лікарів та 25% професорів в університетах Марокко – жінки. Жінки також широко представлені в сільському господарстві, на виробництві та в якості домашньої прислуги. Уряд Алжиру у 2005 році прийняв законодавство, яке створило спеціальні положення для захисту жінок на ринку праці. Метою даного законодавства було збільшити кількість працюючих жінок. Досить цікаві ситуація спостерігається в Лівії. Маючи рівні гендерні права з чоловіками

за законом, лівійські жінки складають менше 25% ринку праці. Це обумовлено як відсутністю контролю за дотриманням гендерної рівності в реальному житті, так і наявністю різниці поколінь серед лівійських жінок [16, pp.117-118].

Присутність жінок у політичному житті регіону. Хоча положення арабських жінок в суспільстві відчутно поліпшилося за останні роки, політика залишається світом чоловіків. Арабські країни з року в рік демонструють найнижчий показник зростання присутності жінок в політиці (2,5%) [17, p.115]. В більшості арабських країн політичні права жінок суттєво обмежені. Навіть, якщо вони визнаються законом, як правило, політичні права жінок дуже рідко поважають на практиці. Деякі арабські країни на протязі тривалого часу не визнавали права жінок брати участь у виборах та висувати свої кандидатури. Так, наприклад, Кувейт, спромігся надати жінкам таке право лише у 2005 році. Жінки становлять більш 54% виборців в Кувейті, однак, вони склали тільки 35% від тих, хто віддав свій голос на виборах 2006 року. І тільки 3% кувейтських жінок віддало перевагу кандидатам жіночої статі під час виборів 2008 року [18].

До 2002 року жінки Бахрейну були позбавлені будь-яких політичних прав. Зміни в конституції країни, що були внесені у 2002 році дозволили жінкам брати участь та висувати свої кандидатури на муніципальних та парламентських виборах 2002 року. Слід зазначити, що під час головування Бахрейну в Генеральній Асамблеї ООН, президентом асамблеї була призначена жінка, ставши першою жінкою з близькосхідного регіону та третьою жінкою за всю історію, що обійняла цей пост.

Зміни у політичному житті жінок ОАЕ та Катару відбулися в більшій мірі завдяки дружинам правителів цих країн – шейхі Фатімі бінт Мубарак, дружини покійного президента ОАЕ шейха Заїда аль Нахайана, та шейхі Музі бінт Насер аль-Міснад, дружини шейха Катару Хамада бін Халіфи аль-Тані. У березні 1999 року в Катарі були проведені перші в історії країни вибори, в яких взяли участь жінки. Перша жінка була обрана під час других муніципальних виборів у квітні 2003 року, пізніше на посаду міністра освіти також була призначена жінка. У 2007 року жінка виборола місце у Центральну муніципальну раду [19].

Хоча положення жінок в ОАЕ досить тривалий час було безправним, а згодом ОАЕ досить повільно залучало жінок на ключові федеральні державні посади, жінки ОАЕ з 1997 року почали займати різноманітні посади у місцевому парламенті Шарджи, а у листопаді 2004 року жінка посіла посаду міністра економіки та торгівлі. Під час перших в історії федерації виборів у Національну раду у 2006 році в столиці федерації Абу-Дабі перемогу отримала кандидат-жінка. На думку доктора Абделя Халіка Абдалли, професора політології в університеті ОАЕ, перший досвід виборів в ОАЕ був досить позитивним. Перемога жінки на виборах ознаменувала зміну положення жінок в суспільстві країни, що все ще залишається племінною за своїм характером. Прагнення активізувати роль жінки у політичному та соціальному житті є однією з характерних рис сучасного розвитку федерації. Згодом, інші жінки були обрані у Федеральну національну раду, склавши 22,5% від складу всього парламенту у 2007 році. Досить несподівано ОАЕ посіли одне із самих високих місць у рейтингу представництва жінок-парламентаріїв в світі [20].

Оман був одним з піонерів в регіоні Перської затоки, що підтримував прагнення жінок долучитися до політичного життя. Незважаючи на це, тільки парламентські вибори жовтня 2003 року стали першими виборами, в яких жінки змогли взяти участь без будь-яких обмежень. У 2003 році султан Кабус призначив першу жінку на посаду міністра, а у 2007 році призначив 14 жінок до радницького органу Меджліс ад-Дауля [21].

І все ж таки стереотипи, культурні традиції та упереджене ставлення перешкоджають жінкам обіймати високі урядові посади. Присутність жінок в парламентах та на мініс-

терських посадах варіюється від нульової у багатьох арабських країнах до 12 % у поодиноких випадках. У Лівані, що вважається найдемократичнішою країною Арабського Сходу, відмічається зменшення жіночої присутності в політиці, що в якійсь мірі може пояснюватися зростанням впливу Хізбалли. Так, за результатами парламентських виборів червня 2009 року, кількість жінок-членів парламенту скоротилася на 35 % порівняно з 2005 роком, а кількість жінок-парламентаріїв була зменшена до 4 від загальної кількості 128 депутатів, що набагато менше ніж у менш демократичних Сирії, яка має 30 жінок в 250-місному парламенті; Йорданії, яка має 13 жінок – парламентаріїв з загального складу 165 парламентаріїв; та Єгипту, що має 31 жінку в складі 718 депутатів. У той же час, явка виборців жіночої статі на ті ж самі вибори перевищила чоловічу, що є свідченням високої політичної активності ліванських жінок [22].

Країни Магрибу досягли відчутного прогресу в розвитку політичних прав жінок. В Алжирі жінки займають багато відповідальних посад міністрів, суддів, членів парламентів, однак у той час, як зайнятість жінок складає 40 %, тільки 5 % жінок займає посади, пов'язані з прийняттям рішень. У 2002 році перед законодавчими виборами, король Марокко Мухаммед VI зарезервував 30 місць Палати представників за жінками, а кожна вагома політична партія висунула кандидатів жіночої статі. В результаті було обрано 34 жінки і Марокко стала однією з небагатьох арабських країн, де жінки склали 10% в парламенті. В Тунісі, незважаючи на 3% присутність жінок на міністерських посадах, жінки виграли 21 місце на парламентських виборах 1999 року. У 2006 році Туніс показав самий високий показник присутності жінок в парламенті порівняно з усіма арабськими країнами - 11,6%. [23, p.125].

Взагалі, політика та управління залишаються прерогативами чоловіків не тільки на Арабському Сході, а й по всьому світові. Формальна рівність прав не означає рівних політичних ролей для чоловіків та жінок навіть в країнах, де жінки емансиповані. Сьогодні, присутність жінок в політиці вища ніж будь коли, однак, за підрахунками експертів, країни, що розвиваються, зможуть досягти «паритетної зони», в якій представників кожної статі буде не більше 60% тільки у 2045 році [24].

Арабські жінки та ЗМІ. З розвитком ІКТ, які принесли з собою процеси глобалізації, засоби масової інформації стали важливим та дійовим інструментом боротьби арабських жінок за поширення власних прав та можливостей. Так, у листопаді 2006 року Аль-Джазіра Інтернешнл запустила нову програму, що швидко здобула популярність, під назвою «Кожна жінка». У шоу підіймалися різноманітні теми, такі як: релігія, суспільство, освіта, мистецтво і всі з жіночого погляду. «Кожна жінка» здобула престижну нагороду від Асоціації міжнародного мовлення [25].

Задля розвитку участі арабських жінок в усіх сферах суспільного життя в березні 2004 року була розпочата довгострокова медіа кампанія, ініціатором якої виступила королева Йорданії Ранія. Під час третього засідання консультативної ради Медіа кампанії з питань арабських жінок, що відбулося в рамках заходів Всесвітнього економічного форуму 2005 року під головуванням королеви Ранії було прийнято рішення створити неурядову організацію, що буде сприяти вирішенню гендерного питання шляхом використання ЗМІ, створення нових творчих інструментів та заходів з підвищення присутності жінок в арабських ЗМІ, ґрунтуючись на знаннях та ідеях лідерів арабських ЗМІ, а також незалежних ініціативах стосовно питання положення жінок в арабському суспільстві [26].

Здобутки арабських жінок у боротьбі за свої права. Незважаючи на те, що питання швидкого вирішення гендерної проблеми в умовах глобалізації досить неоднозначне та існує ще багато бар'єрів та перепон на шляху набуття арабськими жінками повноти прав,

вже сьогодні помітні важливі здобутки на цьому напрямку. IV Всесвітня конференція ООН зі становища жінок, що відбулася в Пекіні у 1996 році, привернула увагу міжнародного співтовариства до даної проблематики та стала своєрідною точкою відліку. Інтернаціоналізація дискусій щодо гендерної рівності, демократизації та прав людини була підхоплена жіночими організаціями та урядами на глобальному рівні [27, р.31]. З 22 арабських країн, що входять до складу Ліги арабських держав, 16 країн ратифікували або приєдналися до принципів протоколу про гендерну рівність Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW) [28]. Всі арабські країни приєдналися до Цілей розвитку тисячоліття (ЦРТ), які наголошували на гендерній рівності та поширенні прав та можливостей жінок [29].

Ключову роль у трансформації гендерного питання та громадських відносин в останні роки почали відігравати жіночі організації, особливо в країнах Перської затоки. Більшість жіночих організацій в арабському регіоні утворились з транснаціональних феміністських рухів як результат посилення політичного усвідомлення ролі жінок в суспільстві. Ці організації, як, наприклад, товариство жінок Бахрейну, сприяють ліквідації жіночої неграмотності, підвищенню правової обізнаності, проведенню спеціальних учбових програм та залученню арабських жінок до політичного життя. Товариство ділових жінок Бахрейну навіть спромоглося отримати фінансування з боку ЮНІФЕМ для підтримки розвитку жіночого підприємництва та професійної підготовки [30, р.63]. Йорданський форум ділових жінок одним з головних завдань у своїй діяльності вбачає розширення участі жінок у соціальній, культурній, правовій, економічній та бізнес сферах за допомогою навчання та професійної підтримки [31]. Однак, багато жіночих організацій не мають можливості проводити свою діяльність самостійно, часто будучи підконтрольними державі або релігійним партіям. На розвиток жіночих організацій також впливає характер існуючого політичного режиму в тій або іншій арабській країні.

Незважаючи на обмежуючі фактори, жіночі організації набувають все більшої популярності в арабських країнах, надаючи жінкам нові можливості розвитку та повноправної участі у суспільному житті. Арабські жінки досягли значних успіхів у встановленні та закріпленні своїх громадських прав хоч і в рамках ісламської гендерної концепції. Стали помітні суттєві зрушення у традиційному сприйнятті місця та ролі жінки в арабському регіоні, соціальні зміни та реформи охопили майже все арабські країни. Процеси глобалізації стали своєрідним катализатором трансформації відношення до гендерного питання. З кожним роком зростають показники залучення арабських жінок в економічне та політичне життя регіону. З появою та поширенням у 1990-х роках ісламського фемінізму, арабські жінки отримали можливість говорити про гендерну рівність і з ісламської точки зору. Вирішення гендерного питання стало одним з пріоритетів розвитку всього регіону та кроком назустріч глобалізації та адаптації до її процесів.

Література

1. Arab Human Development Report 2003// <http://www.arab-hdr.org/publications/other/ahdr/ahdr2003e.pdf>
2. Badran Margot. Islamic Feminism: What's in a Name? // <http://weekly.ahram.org.eg/2002/569/cu1.htm>
3. Аракс Пашаян. Проблемы женщин в современном исламском мире. // <http://www.noravank.am/ru/?page=theme&thid=8&nid=1504>

4. Doumato Eleanor Abdella, Posusney Marsha Pripstein. Women and Globalization in the Arab Middle East: Gender, Economy, and Society. Lynne Rienner Publishers, Inc., London, 2003.- 297 pp.
5. Roald Anne Sofie. Women in Islam: The Western Experience. Routledge, London, 2001. - 368 pp.
6. UNIFEM's Progress of Arab Women 2004 report //http://www.unifem.org/materials/item_detail.php?ProductID=89
7. The National Strategy for women's Development.//Bahrain Brief 5 (11), Gulf Centre for Strategic Studies, London, December 2004, pp. 1-4.
8. Adler Nancy. «Shaping History: Global Leadership in the Twenty-First Century» in Ronald J.Burke and Cary L. Cooper (eds.), Leading in Turbulent Times: Managing in the New World of Work.. Oxford: Blackwell Publishers, 2003, pp. 302-318.
9. Jordanian Women: Past and Present. Princess Basma's Women Resource Centre, Amman, Jordan, 1999.
10. Carter S. and Weeks J. Gender and Business Ownership: International Perspectives on Entrepreneurial Theory and Practice// International Journal of Entrepreneurship and Innovation 3 (2), pp.81-82.
11. Walby Sylvia. Measuring Women's Progress in a Global Era//International Social Science Journal, Volume 57 Issue 184, 2005, pp.371-387.
12. Dr. Sobhy Hoda. Women and Globalization //http://www.1.aucegypt.edu/src/globalization/Documents/Sobhy_paper.pdf
13. Doumato Eleanor Abdella, Posusney Marsha Pripstein. Women and Globalization in the Arab Middle East: Gender, Economy, and Society. Lynne Rienner Publishers, Inc., London, 2003.- 297 pp.
14. Human Development Report 2003//http://www.hdr.undp.org/en/media/hdr03_complete.pdf
15. Krause Wanda. Gender and Participation in the Arab Gulf.Research Paper, Kuwait Programme on Development, Governance and Globalisation in the Gulf States //<http://www.lse.ac.uk/collections/LSEKP/documents/Krause.pdf>
16. Dris-Aït-Hamadouche Louisa. Women in the Maghreb: Civil Society's Actors or Political Instruments? //Middle East Policy, Vol. XIV, No.4, Winter 2007, pp.115-133.
17. Там само.
18. Elected Women Sworn in for First Time in Kuwaiti Parliamentary History. UNDP News, 31 May 2009// <http://content.undp.org/go/newsroom/2009/may/four-elected-women-sworn-in-for-first-time-in-kuwaiti-parliamentary-history.en>
19. Krause Wanda. Gender and Participation in the Arab Gulf.Research Paper, Kuwait Programme on Development, Governance and Globalisation in the Gulf States //<http://www.lse.ac.uk/collections/LSEKP/documents/Krause.pdf>
20. Мелкумян Е.С. Первые выборы в ОАЭ.// <http://www.iimes.ru/rus/stat/2006/26-12-06.htm>
21. Al-Talei Rafiah. Women's Rights in the Middle East and North Africa 2009// <http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/refworld/rwmain?page=search&docid=49bf7ad6c&skip=0&query=Rafiah%20al-Talei>
22. Rahbani Nicolas Leila. Women in Arab media: present but not heard// <http://www.aswat.com/files/WomeninArabMedia.pdf>
23. Dris-Aït-Hamadouche Louisa. Women in the Maghreb: Civil Society's Actors or Political Instruments? //Middle East Policy, Vol. XIV, No.4, Winter 2007, pp.115-133.
24. Progress of the World's Women 2008/2009// http://www.unifem.org/progress/2008/media/POWW08_Report_Full_Text.pdf

25. Rahbani Nicolas Leila. Women in Arab media: present but not heard// <http://www.aswat.com/files/WomeninArabMedia.pdf>
26. In a meeting chaired by Queen Rania Arab media leaders agree to set up Arab Media Network for Human Development// <http://www.queenrania.jo/media/articles/meeting-chaired-queen-raniaarab-media-leaders-agree-set-arab-media-network-human-deve>
27. Acker J. Gender, Capitalism and Globalization. *Critical Sociology* 30 (1), pp.17-41.
28. The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women// <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/text/econvention.htm>
29. Roudi-Fahimi Farzaneh. Progress Toward the Millennium Development Goals in the Middle East and North Africa// <http://www.prb.org/pdf04/ProgressToMillDev.pdf>
30. Metcalfe B.D. Gender and HRM in the Middle East// *International Journal of Human Resource Management* 18(1), pp.54-74.
31. Jordan Forum for Business & Professional Women// <http://www.bpwa.org.jo/aboutus.php>